

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА ПОТЕРПІЛОГО НА ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ОКРЕМІ ПИТАННЯ

REALIZATION OF THE RIGHT TO COMPENSATION FOR DAMAGE IN CRIMINAL PROCEEDINGS: SOME ISSUES

Ситенька О.С., студентка III курсу

*Інститут прокуратури та кримінальної юстиції
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Макарчук Ю.В., студентка III курсу

*Інститут прокуратури та кримінальної юстиції
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

У статті розглянуті окремі проблемні питання, пов'язані із відшкодуванням шкоди у кримінальному провадженні, наголошено на важливості цього інституту та актуальності дослідження. Зокрема, оцінено сучасний стан наукової розробки цього питання та резерви для подальшого дослідження проблематики; проаналізовано сучасну нормативну модель відшкодування шкоди у кримінальному провадженні та охарактеризовано окремі проблемні питання, що виникають у правозастосуванні; досліджені існуючі сьогодні законодавчі ініціативи щодо покращення механізмів забезпечення права на відшкодування шкоди. Авторами проаналізовано окремо кожну форму відшкодування шкоди, зроблено висновки щодо їх вдосконалення. У статті досліджено проблемні питання подання цивільного позову у кримінальному провадженні, а саме: визначено коло суб'єктів цивільного позову, часові межі пред'явлення цивільного позову, визначено коло осіб, на яких покладається обов'язок доказування розміру та виду шкоди у кримінальному провадженні, зазначено, що законодавство потребує ряд уточнень з цих питань для ефективної реалізації потерпілим права на відшкодування шкоди у судовому порядку. Авторами наголошено на доречності існування інституту цивільного позову у кримінальному провадженні через наявність ряду переваг. У статті досліджено добровільне відшкодування шкоди у кримінальному провадженні, зазначено, що поширення набуває тенденція відновного правосуддя, яке реалізовується за допомогою процесу «медіації», та визначено його суттєві переваги в кримінальному провадженні. В науковій роботі розглянуто питання відшкодування шкоди за рахунок Державного бюджету, відмічена відсутність процедури реалізації даної форми, враховано досвід зарубіжних країн та наголошено на необхідності створення спеціальних фондів підтримки жертв кримінальних правопорушень в Україні та визначення джерел фінансування останніх. На підставі критичного аналізу кримінального процесуального законодавства зроблено висновок про те, що наявність певних прогалів у правовому регулюванні відшкодування шкоди у кримінальному процесі зменшує ефективність реалізації прав потерпілих, тому сформульовано науково-обґрунтовані пропозиції щодо їх подолання.

Ключові слова: відшкодування шкоди, цивільний позов, добровільне відшкодування, відновне правосуддя, державний фонд.

The article considers some problematic issues related to compensation for damages in criminal proceedings, emphasizes the importance of this institution and the relevance of the study. In particular, the current state of scientific development of this issue and reserves for further research are assessed; the modern normative model of compensation for damage in criminal proceedings is analyzed and some problematic issues that arise in law enforcement are characterized; the current legislative initiatives to improve the mechanisms for ensuring the right to compensation are investigated. The authors analyzed each form of damages separately, made conclusions on their improvement. The obligation to prove the amount and type of damage in criminal proceedings is imposed, it is noted that the legislation needs a number of clarifications on these issues for the effective implementation of the victims' right to compensation in court. The authors emphasize the relevance of the existence of the institution of civil action in criminal proceedings due to a number of advantages. The article examines the voluntary compensation in criminal proceedings, states that the trend of restorative justice, which is implemented through the process of "mediation", is spreading, and identifies its significant advantages in criminal proceedings. The research considers the issue of compensation from the State budget, notes the lack of a procedure for implementing this form, takes into account the experience of foreign countries and emphasizes the need to create special funds to support victims of crime in Ukraine and identify sources of funding for the latter. Based on a critical analysis of the criminal procedure legislation, it was concluded that the existence of certain gaps in the legal regulation of compensation in criminal proceedings reduces the effectiveness of the rights of victims, so formulated scientifically sound proposals to overcome them.

Key words: compensation for damage, civil lawsuit, voluntary reimbursement, restorative justice, state fund.

Постановка проблеми. Основний закон України забезпечує кожному право на захист своїх прав та свобод у судовому порядку. Охорона гарантованих Конституцією прав та інтересів є одним із провідних завдань кримінального провадження. Крім фізичних збитків, дуже часто потерпілим від кримінального правопорушення доводиться зазнавати моральної та майнової шкоди. Інститут відшкодування шкоди у кримінальному провадженні є необхідним для справедливого судового розгляду та відновлення порушених прав. На підставі аналізу нормативного забезпечення та практики його реалізації встановлено, що не в усіх випадках механізм відшкодування шкоди є ефективним. Враховуючи наведене, актуальним є розроблення та запровадження дієвих механізмів, спрямованих на реалізацію права на відшкодування шкоди у кримінальному провадженні.

Стан дослідження. У рамках огляду наукових робіт, присвячених питанню відшкодування шкоди у кримінальному провадженні, окремо слід зазначити таких вчених, як

С.О. Белікова, М.І. Гошовський, О.В. Капліна, А.О. Коваленко, О.П. Кучинська, В.Т. Нор, А.М. Стеблев, І.І. Татарин, В.М. Тертишник, М.І. Тлепова та інші.

Метою статті є аналіз нормативного регулювання форм та порядку відшкодування шкоди у кримінальному провадженні, виявлення окремих проблемних питань, які виникають під час правозастосування розглянутого питання; розробка науково-обґрунтованих пропозицій, спрямованих на удосконалення механізму відшкодування шкоди у кримінальному провадженні.

Виклад основного матеріалу. Аналіз ст. 127 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) дає підстави виокремити три форми відшкодування (компенсації) шкоди потерпілому у кримінальному провадженні. Так, ч. 1 ст. 127 КПК України передбачає добровільну форму відшкодування шкоди, тобто право підозрюваного чи обвинуваченого добровільно відшкодувати шкоду потерпілому, завдану кримінальним правопорушенням. Частина 2 закріплює примусову форму

відшкодування шкоди, зокрема, за допомогою подання цивільного позову у кримінальному провадженні, внаслідок чого можливим є стягнення завданої шкоди за рішенням суду. І третя форма – це компенсація шкоди, завданої кримінальним правопорушенням за рахунок Державного бюджету України, про що зазначає частина третя вказаної статті.

Разом з тим у доктрині, крім зазначених вище форм відшкодування шкоди у кримінальному провадженні, виділяють, наприклад, ще кримінальну процесуальну реституцію як спосіб відновлення майнового стану потерпілого, який полягає у поверненні речей або інших матеріальних цінностей, які були вилучені з його безпосереднього законного володіння або користування у результаті вчинення кримінального правопорушення або іншого суспільно небезпечного діяння [1, с. 11].

Щодо самого визначення поняття «шкода», то варто відмітити, що як на доктринальному, так і на законодавчому рівні уніфікованого підходу до його визначення сьогодні немає. Утім, на підставі аналізу та синтезу наявних у літературі наукових позицій можна навести таке визначення: «Шкода – це категорія об'єктивної сторони кримінального правопорушення, що передбачає настання негативних майнових, фізичних, психологічних, моральних наслідків». І.І. Татарин вважає, що право потерпілого на відшкодування шкоди пов'язано з такими правами людини, як право на життя, право на честь та гідність, недоторканість, право на володіння та розпоряджання власністю [2, с. 28], у зв'язку з чим на державу покладається обов'язок створення дієвого механізму відшкодування шкоди потерпілому.

На міжнародному рівні право потерпілого на швидке та повне відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, закріплено у Європейській конвенції «Про відшкодування збитків жертвам насильницьких злочинів», Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою, Рекомендаціях Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо становища потерпілого в рамках кримінального права і кримінального процесу та інших міжнародних документах. На національному рівні нормативне забезпечення відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, також має поліджерельний характер.

Разом із тим низка питань, пов'язаних із реалізацією права на відшкодування шкоди у кримінальному провадженні, сьогодні залишилися неврегульованими. Зокрема, це питання щодо утворення та функціонування громадських та державних фондів підтримки жертв кримінальних правопорушень, визначення джерел їх фінансування, повернення виплачених у зв'язку з вчиненням насильницьких кримінальних правопорушень коштів у дохід держави.

Так, враховуючи досвід зарубіжних країн, зокрема Канади, США, Бельгії, широко розповсюдженими для реалізації права на відшкодування шкоди у кримінальному провадженні є наявність громадських та державних фондів підтримки жертв кримінальних правопорушень. У зв'язку з цим сьогодні зареєстровано декілька законопроектів, які стосуються досліджуваної проблеми, а саме: «Про відшкодування шкоди потерпілим від насильницьких кримінальних правопорушень» (від 03.03.2020 р. № 3149); «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо механізму фінансового забезпечення відшкодування шкоди потерпілим від насильницьких кримінальних правопорушень» (від 03.03.2020 р. № 3150); «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та КПК України щодо забезпечення механізму відшкодування шкоди потерпілим від насильницьких кримінальних правопорушень» (від 16.07.2020 № 3893).

На нашу думку, запровадження таких установ в Україні забезпечить потерпілому додаткові гарантії та впевне-

ність у можливості відшкодування завданої йому шкоди. Що ж стосується джерел фінансування таких фондів, то це можуть бути: 1) певні добровільні внесення на підтримку потерпілих осіб з боку волонтерів, небайдужих осіб, різних установ, організацій, підприємств незалежно від форми власності та виду діяльності; 2) кошти від реалізації певних стягнень, штрафів від адміністративних та кримінальних правопорушень; 3) надходження від виконання покарань у вигляді виправних робіт, збір коштів на відшкодування шкоди, що була спричинена кримінальним правопорушенням; 4) кошти, що шляхом регресу були повернені на рахунок держави у разі виплати їх потерпілим; 5) запланована урядом сума коштів, що має забезпечуватися щорічно Державним бюджетом України для фінансування фонду. Водночас цікавою є також думка М.І. Теплової, яка вважає, що такі фонди мають бути незалежними від органів державної влади та виступати адміністратором публічного фонду відшкодування шкоди, у якій особи мали можливість отримати компенсацію, адже їх створення спрямоване на забезпечення прав осіб, яким завдано шкоди та які не змогли отримати ефективного захисту своїх прав від органів, що здійснюють досудове розслідування, та суду [1, с. 185].

Повертаючись до розгляду окремих питань, пов'язаних із відшкодуванням шкоди, розглянемо одну із її форм реалізації, яка зазначалася вище, а саме подання цивільного позову у кримінальному провадженні. У цьому контексті сьогодні залишаються відкритими ряд питань, які неоднозначно врегульовані у законодавстві та у зв'язку з чим є дискусійними, а саме: щодо кола суб'єктів цивільного позову, «деллайн» подачі цивільного позову та суб'єкти доказування обставин, що стосуються цивільного позову у кримінальному провадженні.

До кола суб'єктів цивільного позову, згідно з законодавством, входять цивільний позивач та цивільний відповідач. Цивільний позивач – це особа, яка бажає в судовому порядку відшкодувати моральну або майнову шкоду, завдану кримінальним правопорушенням їй особисто, іншій особі, державі. Згідно з КПК України такими особами можуть бути: фізичні та юридичні особи, законні представники неповнолітніх, недієздатних та обмежено дієздатних осіб, прокурор. Подання цивільного позову в межах кримінального провадження прокурором є новелою законодавства. Стаття 128 КПК передбачає, що прокурор може подати цивільний позов в інтересах держави, а також в інтересах громадян, які неспроможні захистити свої права самостійно через неповноліття, недієздатність чи обмежену дієздатність. Для здійснення представництва інтересів громадянина, прокурору потрібно пред'явити документ, що засвідчує про неповноліття, недієздатність чи обмежену дієздатність особи, а також письмову згоду законного представника такої особи на представництво громадянина прокурором.

Аналіз наведених статей дозволяє відмітити певну неточність у правовому регулюванні кола осіб, які можуть виступати цивільними позивачами у кримінальному процесі. Відповідно до ст. 61 КПК України цивільним позивачем є особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової або моральної шкоди. Водночас відповідно до ст. 128 КПК України цивільним позивачем може бути також законний представник неповнолітньої, обмежено дієздатної та недієздатної особи, а також прокурор. У зв'язку із цим, на нашу думку, необхідно внести зміни до ст. 61 КПК України для її узгодження з положенням ст. 128 КПК України.

Протилежною стороною у разі пред'явлення цивільного позову є цивільний відповідач. Відповідно до статті 62 КПК України, це особа (може бути як фізична, так і юридична), яка має обов'язок, згідно з положеннями законодавства, нести відповідальність за шкоду, завдану кримінально-протиправним діянням підозрюваного, обви-

нуваченого чи неосудної особи, до якої в порядку, передбаченому законом, пред'явлено цивільний позов. Варто зазначити, що хоча цивільний відповідач користується такими ж правами, що стосуються цивільного позову, як підозрюваний, обвинувачений, проте не завжди ці особи збігаються. Тому для участі цивільного відповідача у кримінальному провадженні потрібно, крім подання позовної заяви, встановлення особи, яка буде відповідачем цивільного позову (такими особами можуть бути, наприклад, батьки, опікуни, навчальна або виховна установа щодо відшкодування збитків, коли кримінальне правопорушення вчинила неповнолітня особа).

Важливим для кримінального провадження є час пред'явлення позову. Відповідно до ч. 1 ст. 128 КПК України особа може пред'явити цивільний позов під час кримінального провадження *до початку судового розгляду*. Утім, КПК України закріплює «судовий розгляд» і як окрему стадію кримінального провадження, і як окремий етап цієї стадії (ст. 347 КПК України). Через різне тлумачення словосполучення «до початку судового розгляду» сформувалося два підходи до визначення часу пред'явлення позову: 1) подання позову має здійснюватися до судового розгляду як стадії кримінального провадження; 2) подання позову має здійснюватися до судового розгляду як окремого етапу стадії судового розгляду. Другий підхід розширює часові межі пред'явлення цивільного позову особою, яка з певних причин не змогла зробити це на стадії досудового розслідування, тому вважаємо його більш ефективним для реалізації потерпілим права на відшкодування шкоди. Для уніфікації правозастосовної практики необхідно внести в законодавство уточнюючі доповнення. М.І. Тлепова пропонує перейменувати окремий етап в стадії судового розгляду на «судове слідство», що сприятиме кращому розумінню закону та доступності правосуддя [1, с. 149].

У доктрині дискусійним також є питання стосовного того, як розподіляється обов'язок та «тягар» доказування під час розгляду цивільного позову у кримінальному провадженні. В.Я. Понарін, дослідивши це питання, поділяє суб'єктів кримінального провадження на тих, хто несе обов'язок доказування, та на тих, на кого покладено «тягар доказування». Він вважає, що реалізація обов'язку доказування полягає в збиранні, оцінці, дослідженні доказів і відносить до цієї категорії суб'єктів прокурора, слідчого, начальника слідчого відділу. До суб'єктів «тягаря доказування» він відносить цивільного позивача, цивільного відповідача, їх представників, а також захисника, та говорить, що їх дії полягають в наданні предметів і документів та аргументуванні клопотань [2, с. 53]. З думкою науковця не можна не погодитись. КПК України відносить до обставин, які підлягають доказуванню, вид та розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, та покладає обов'язок доказування на слідчого, прокурора. На нашу думку, саме прояв принципу публічності у кримінальному процесі зумовлює те, що обов'язок доказування повинен покладатися на органи, що провадять кримінальний процес, на відміну від цивільного судочинства, де обов'язок доказування покладається на сторону, що висунула вимоги.

Повертаючись до правової природи цивільного позову, слід наголосити на його міжгалузевому характері. Як зазначає К. Можаровська, цей інститут у КПК України потрібно скасувати через його цивільно-процесуальну природу та суперечність з кримінальним процесом [3, с. 179]. Між тим, хотіли б навести власні контраргументи до цієї думки.

Дійсно, цивільний позов – це обов'язковий складник цивільного судочинства, а в кримінальному йому приділяється менше уваги. Отже, хочемо наголосити на перевагах та важливості цього інституту у кримінальному провадженні. Розгляд цивільного позову в межах кримінального

провадження дозволяє зекономити час та швидше відшкодувати майнову та моральну шкоду, завдану кримінальним правопорушенням. Позивачу не потрібно в межах різного судочинства доказувати обставини справи, а також сплачувати судовий збір [4, с. 14]. М.І. Тлепова у своєму дослідженні виділяє ще й такі переваги цивільного позову у кримінальному провадженні, як: активна участь цивільного позивача та відповідача у реалізації цього способу відшкодування шкоди, що сприяє повному дослідженню обставин справи та правильному вирішенню питання про відшкодування шкоди; покладання обов'язку доказування розміру та виду шкоди на прокурора, слідчого, а не на цивільного позивача [1, с. 135]. Ще одним позитивним моментом подання цивільного позову саме у кримінальному провадженні є можливість подання позову в рамках цивільного судочинства у разі його залишення без розгляду у кримінальному провадженні. Враховуючи наведене, закріплення можливості подання цивільного позову у кримінальному провадженні є прогресивним кроком законодавця.

Ще однією формою відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, є добровільне відшкодування, яке часто використовується на практиці. Так, зокрема, підозрюваний, обвинувачений, а також за його згодою будь-яка інша фізична чи юридична особа має право на будь-якій стадії кримінального провадження відшкодувати шкоду, завдану потерпілому, територіальній громаді, державі внаслідок кримінального правопорушення. Одним із позитивних аспектів такої форми відшкодування є те, що згідно із ст. 66 ККУ добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди виступає як обставина, що пом'якшує покарання. До того ж слід зазначити, що у ст. 469 КПК закріплено альтернативну форму врегулювання кримінально-правового конфлікту, а саме: можливість ініціювання та укладення угоди про примирення. Водночас така форма не позбавлена певних недоліків та потребує удосконалення. Саме тому одним із перспективних напрямів сучасної кримінальної політики повинно бути розроблення привабливих для учасників кримінального провадження форм для добровільного відшкодування шкоди та загалом альтернативних способів врегулювання кримінально-правових конфліктів.

Слід зазначити, що добровільне відшкодування шкоди сьогодні часто розглядається в рамках відновного правосуддя. Відновне правосуддя є одним із альтернативних способів вирішення кримінально-правових конфліктів. На думку Н.В. Нестора, відновне правосуддя – це новий підхід до вирішення конфліктів, спрямований на відновлення справедливості та збалансування потреб потерпілого, правопорушника та суспільства громади. Відновне правосуддя виступає однією з форм самого правосуддя та головним завданням вбачає примирення потерпілого з правопорушником, сприяє усуненню негативних наслідків, які були спричинені кримінальним правопорушенням. Головною метою цього процесу вважається примирення сторін, яке відбувається з використанням «медіації», тобто через зустріч та спілкування сторін кримінального провадження з залученням третьої сторони (слідчого або прокурора). У таких випадках вони домовляються про відшкодування шкоди, саме на добровільних засадах, за спільною згодою, урахувавши бажання та інтереси кожної сторони кримінального провадження. Використання такого способу забезпечує відновлення порушеного права [5, с. 331].

Використання «медіації» здійснюється за допомогою медіатора – особа, яка є кваліфікованою не лише у галузі права, а й знає всі тонкощі психології та соціології, виступає незалежною стороною у вирішенні конфлікту. Аналізуючи зміст відновного правосуддя, ми дійшли висновку, що цей спосіб має ряд позитивних аспектів, зокрема: 1) забезпечує швидкий розгляд справи; 2) спрямований на примирення сторін, що своєю чергою знижує рівень

помсти будь-якого учасника конфлікту відносно іншого; 3) заощаджує державний бюджет; 4) сприяє виправленню правопорушника шляхом усвідомлення та визнання ним негативних наслідків свого діяння, як результат, ми можемо спостерігати зниження рівня рецидивізму. Отже, використання такого способу забезпечує відновлення порушеного права та вважається новою тенденцією кримінально-процесуальної політики.

Щодо форми відшкодування шкоди за рахунок Державного бюджету України, то вона закріплена, зокрема, у ст.56 Конституції України, де зазначено, що кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб під час здійснення ними своїх повноважень [6]. Хоча така можливість забезпечується не лише КПК України, а й іншими нормативно-правовими актами, зокрема Цивільним кодексом, на практиці зазначені у них норми не мають наразі чітко визначеної процедури та принципу застосування та спрямовують нас на використання спеціального закону, що у чинному законодавстві відсутній. Слід звернути увагу на ч. 2 ст. 130 КПК, де зазначено, що держава, відшкодувавши шкоду, завдану слідчим, прокурором, застосовує право зворотної вимоги до цих осіб у разі встановлення в їхніх діях складу кримінального правопорушення за обвинувальним вироком суду, який набрав законної сили, або дисциплінарного проступку незалежно

від впливу строків застосування та дії дисциплінарного стягнення. У такому разі слід звернути увагу на коло осіб, щодо яких держава застосовує право зворотної вимоги (прокурор та слідчий), а також на умови такого застосування, зокрема наявність у їх діях альтернативного складу: обвинувального вироку суду, що набрав законної сили, або дисциплінарного проступку незалежно від впливу строків застосування. Аналіз цієї норми дозволяє зробити висновок, що держава встановила певні фінансові гарантії та систему захисту від незаконних дій (бездіяльності) слідчих та прокурорів шляхом можливої компенсації. Ця норма виступає своєрідною мотивацією для зазначених працівників органів правопорядку якісно та належно виконувати свої обов'язки.

Висновки. Інститут відшкодування шкоди у кримінальному провадженні є необхідним для всебічного відновлення порушених прав потерпілого. Істотними та необхідними є всі три форми права на відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, які передбачені у чинному КПК України. Утім, сучасна нормативна модель відшкодування шкоди у кримінальному провадженні характеризується неповнотою правового регулювання та в окремих випадках відсутністю правової визначеності, що своєю чергою створює певні перешкоди на шляху до реалізації потерпілим реалізації свого права на відшкодування шкоди у кримінальному провадженні. У зв'язку з цим перспективним є врахування законодавцем пропозицій, які напрацьовані у сучасній доктрині з урахуванням потреб практики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Тлепова М.І. Процесуальне становище потерпілого під час досудового розслідування : дис. ... канд. юрид. наук : Харків, 2015. 221 с.
2. Татарин І.І. Забезпечення відшкодування шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням, на досудовому розслідуванні : дис. ... канд. юрид. наук: Львів, 2015.
3. Можаровська К.В. Юридична природа цивільного позову у кримінальному судочинстві. *Актуальні проблеми держави і права*. 2010. Вип. 56. С. 172–180.
4. Вернидубов І.В., Белікова С.О. Особливості цивільного позову в кримінальному судочинстві. *Наукові записки НаУКМА*. 2019. Вип. 4. С. 14–20.
5. Нестор Н.В. Поняття, принципи та форми відновного правосуддя. *Форум права*. 2010. № 2. С. 330–333. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.
6. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30